

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi
BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

ISSN: 2717-6584

XIX. Yüzyıl Etno-Siyasi ve Etno-Kültürel Ortamında Kuzey Azerbaycan'da Edebi Süreçler

*Literary Processes in Northern Azerbaijan in the Ethno-Political and Ethno-Cultural
Environment of the 19th Century*

doi: 10.58646/bengi.1593368

Geliş/Received:

29.11.2024

Kabul/Accepted:

18.02.2025

Tahir Şahbazov*

Özet

XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın Çar Rusyası tarafından işgali zemininde toplumsal-siyasi ve kültürel hayatta yaşanan değişiklikler edebiyatı da etkiledi. Ancak bu işgal, uzak geçmişin mirası olan kültürel-manevi ve edebî veraset geleneklerini tam olarak ortadan kaldıramadı. Yani, kadim ve Ortaçağda olduğu gibi, XIX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında da klasik şiir hakım mevkide olmakla sahip olmakla birlikte edebiyat üç önemli çizgide - klasik şiir (gazel, kaside vb.), aşık şiiri ve realist satirik şiir şeklinde gelişmekteydi. Ortaçağ edebiyatına özgü hümanizm düşüncesi, manevi-ahlaki temizliğe çağrı, sosyal adaletsizliğe itiraz ve sevgi konusu dönemin şiiri için temel fikri-estetik kaynak olarak varlık göstermekteydi. İslam dininin edebiyata ve edebî süreçlerin gelişimine etkisi de güçlü bir şekilde devam etmekteydi.

Söz konusu dönem âşıkklarının eserleri arasında eskimiş yasaları, din adamlarını ve beyleri eleştiren örneklerin yanı sıra, halkı birliğe ve işgale karşı mücadeleye davet eden şiirler de ortaya çıkmaktaydı.

XIX. yüzyılın 20-30'lu yıllarından itibaren gelişmeye başlayan aydınlanma fikirleri yüzyılın ortalarında edebiyatta millî muhtevalı klasik dramaturjinin ortaya çıkması ile

* Sorumlu Yazar/Corresponding author: Doç.Dr. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, e-posta: tshahbazov.65@gmail.com. Orcid: 0000-0001-7973-213X.

Atf/Citation: Şahbazov, T. (2025). XIX. Yüzyıl Etno-Siyasi ve Etno-Kültürel Ortamında Kuzey Azerbaycan'da Edebi Süreçler. BENĞİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2025 (1), 42-61.

sonuçlandı ki, bunun da kurucusu ve ünlü temsilcisi Mirza Fethali Ahundov'dur. Yüzyılın ikinci yarısında ise realist-satirik akım Seyid Azim Şirvani'nin timsalinde yeni bir gelişim aşamasına geçti. Bazı Azerbaycan şehirlerinde kurulan edebî meclisler ülkenin kültürel yaşamında önemli bir rol oynamaya başladı.

Son olarak XIX. yüzyılın 70'li yıllarından itibaren Azerbaycan'da gözlemlenen ekonomik ve kültürel canlanma, yeni tip okulların açılması, anadilde gazetelerin yayımlanması, profesyonel millî tiyatronun kurulması gibi unsurlar realist üslupta yazan edipler neslinin yetişmesine ve XX. yüzyılın başlarında milliyetçilik ve bağımsızlık düşüncesini tebliğ eden yeni tip edebiyatın ortaya çıkmasına zemin hazırladı.

Anahtar kelimeler: Edebiyat, Gazel, Satira, Mirza Fethali Ahundov, Realizm.

Abstract

At early 19th century, against the backdrop of Azerbaijan's occupation by Tsarist Russia, changes taken place in social, political, cultural life left impact on literature. However, occupation couldn't completely erase traditions of cultural-spiritual, literary inheritance, legacy of distant past. That is, as in ancient and medieval ages, in 19th-century Azerbaijani literature, classical poetry continued development in three important ideological - stylistic directions: classic (ghazal), love poem and realistic satire. Ideas of humanism, call for spiritual- moral purity, irreconcilability with social injustice and love remained main idea-aesthetic source for poetry. Influence of Islam on literature, nature of literary processes was still strong. Besides of poems criticizing old laws and rules, religious figures, beys, there were poems calling people to unite, fight against occupation.

Enlightenment that began to form in 20s- 30s of 19th century, led to emergence of classical drama with national content. Founder and most prominent representative was Mirza Fathali Akhundov. In II half of 19th century, realist-satirical trend entered new stage of development by Seyyid Azim Shirvani's works. Literary assemblies established in many Azerbaijani cities began to play important role in country's cultural life.

Economic- cultural revival in Azerbaijan since 1870, opening of new-type schools, printing of newspapers in native language, creation of professional national theater, created conditions for writers, who wrote and created in realistic style, new type of literature promoting ideas of nationalism and freedom appeared.

Keywords: Literature, ghazal, satire, Mirza Fathali Akhundov, realism.

Giriş

XIX yüzyılın başlarında Rusya ile Kaçarlar arasında yaşanan uzun süreli savaş, Azerbaycan topraklarının taksimini resmileştiren 1813 yılı Gülüstan ve 1828 yılı Türkmençay Antlaşmaları ile sona erdi. Azerbaycan'ın güneyi Kaçarlar'da kalırken, kuzeyi ise Çar Rusyası'nın denetimine geçti. Sözlüğümüzde “Kuzey Azerbaycan” ve “Güney Azerbaycan” kavramları ortaya çıktı. Bu tarihten itibaren, kaderleri farklı siyasî rejimler tarafından belirlenen halkın yaşamında, söz konusu rejimlerin mahiyetinden kaynaklanan eğilimler gözlemlenmeye başladı. Yerli halkın millî-medenî ve yaşam özelliklerini, dinî ve ahlakî bakış açılarını reddeden bu eğilimler, edebiyata da yansdı. Şöyle ki, tarihen tek etno-siyasi fenomen olan Azerbaycan'ın kendisi gibi, edebiyatı da iki kola ayrıldı; Kuzey ve Güney Azerbaycan edebiyatı olarak isimlendirilmeye başlandı. Bunların her birinin mahkûm edildiği farklı siyasi rejimlerde mevcutluk şartları, gelişim imkânları, konu ve yönleri belirlendi. Şöyle ki “Kuzey Azerbaycan'daki edebiyat, Rus tesiri sebebiyle asrî hayata göre şekillenmeye başlarken, Güney Azerbaycan'daki edebiyat, klasik ananeler içerisinde giderek sönükleşiyor, bir taklit ve nazire edebiyatı halini alıyordu” (Akpınar, 1994:39).

Bahsi geçen sorun mahiyet ve kapsam itibarıyla çok geniş olduğundan sunulan makalede yalnızca XIX. yüzyılda emperyalist Rusya'nın sömürge ilavesi, siyasi, tarihi ve kültürel ortamının bir parçası olmuş olan Kuzey Azerbaycan'da yaşanan edebî süreçlerden bahsedilecektir.

XIX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı meseleleri hem Sovyetler hem de Sovyetler sonrası dönemde yeterince araştırılmıştır. Bu açıdan Firudin Bey Köçerli'nin iki ciltlik “Azerbaycan Edebiyatı Tarihi” (Bakü: 1960), Feyzulla Gasımzade'nin son olarak 2017 yılında basılan “XIX. Asır Azerbaycan Edebiyatı Tarihi” (Bakü 2017), Hayrulla Memmedov'un “XIX. Asır Azerbaycan Edebiyatı” (Bakü 2006), Ali Sultanlı'nın “Azerbaycan Dramaturgiyasının İnkişaf Tarihinden” (Bakü 1964), Nasreddin Garayev'in “XIX. Asır Azerbaycan Edebi Meclisleri” (Bakü 2012), Yaşar Garayev'in “Azerbaycan Edebiyatı XIX ve XX. Asırlar” (Bakü 2002), Mustafa Mustafayev'in “XIX. Yüzyıl Azerbaycan Realist Şiiri” (Bakü 1991), “Azerbaycan Edebiyatı Tarihi (IV. Cilt, Bakü 2011), Tofiq Hacıyev'in “Azerbaycan Edebî Dilinin Tarihi” (II. Bölüm, Bakü 2012) gibi genel karakterli araştırma eserlerinin yanı sıra dönemin farklı şair ve yazarlarının eserleri ile ilgili kaleme alınan çok sayıda temel araştırma örnek olarak gösterilebilir.

Bu araştırmada amacımız bahsi geçen dönem edebiyatına dair meseleleri araştırmak değil, edebi süreçlerin yeni tarihi, sosyo-politik ve kültürel düzlemde – küresel etno-kültürel süreçlerin bir parçası olarak tahlil etmek ve değerlendirmektir.

Diğer bir ifadeyle hedeflenen ise söz konusu dönem şairlerinin ne yazdıkları değil, sorunun bizzat talep ettiği gibi, onların hangi konulardan, niçin ve nasıl yazdıklarına dair fikir bildirmek, edebiyatta gözlemlenen genel gelişim eğilimleri, tür ve üslup açısından zenginleşmesi, komşu ve kardeş halkların edebiyatı ile karşılıklı ilişki ve entegrasyon imkânlarını karakterize etmektir.

Bilindiği gibi her bir halkın edebiyatının düzeyi ilk olarak söz konusu halkın dilinin düzeyi ile belirlenir. Diğer bir ifadeyle dil ve edebiyat birbiriyle kopmaz şekilde bağlı olan akraba fenomenlerdir. Dilin zenginliği, onun iç potansiyeli ve fonksiyonel imkânları, doğal olarak kültürün tüm alanlarının yanı sıra edebiyatın gelişimini sağlayan temel etkenlerden biri rolünü oynamaktadır. Şüphesiz bu zaman mevcut olan sosyal ve kültürel ortamı, siyasi rejimlerin dil politikası gibi dış faktörleri de göz ardı etmek mümkün değildir.

Bu açıdan dünyanın en eski ve zengin dillerinden biri olan Azerbaycan Türkçesinin şansı hiç yaver gitmemiştir, dersek kesinlikle yanılmış olmayız. Şöyle ki, asırlar boyu Doğu edebiyatının en popüler edebî dillerinden olan, Kafkasya gibi geniş çok etnoslu coğrafyada uluslararası dil-“lingua-franka”- rolünü oynayan Azerbaycan dilinin Rusya işali sonrasında toplumsal yaşamın temel katmanlarından çıkarılmasına, eğitim ve basın dili gibi kullanımının sınırlandırılmasına, edebiyatın yalnızca Rus edebiyatına, Rus edebî muhitine ve Rus dili aracılığıyla Avrupa ve Doğu edebiyat çevreleri ile entegrasyona muhtaç bırakılmasına başlandı. Diğer bir ifadeyle artık Azerbaycanlı ediplerin dünyaya çıkışı, onların uluslararası ilişkileri, temasları, yayınları vb. yalnızca Rus yönetiminin ciddi denetimi altında, Rus “reçetesi” ile, Rus sansürü “aracılığıyla” ve Rus dili vasıtasıyla gerçekleşebilirdi. Bu açıdan Çar Rusyası Basın Departmanı Başkanı (1896-1899) M. P. Solovyov’un 1897 yılında Azerbaycanlı aydın M. Şahtahtinski’nin anadilde gazete için izin başvurusuna cevabı son derece karakteriktir: “Tatar dilinde (Azerbaycan dilinde - T.Ş.) gazeteye hiçbir şekilde izin veremem. ...Gazete sizin halkınızın neyine gerek? Aydınlar bırakın Rusça okusunlar, sıradan Tatarlar (Azerbaycanlılar-T.Ş.) ise gidip sürülerini gütsünler” (Zeynalzade, 2006: 245).

Kanaatimizce Çar rejiminin sömürgeci mahiyetini, onun Türk-Müslüman halklara karşı gerçek tavrını, etno-kültürel ve etno-dil siyasetinin asıl amacını bu kadar açık şekilde ifade eden başka bir örnek bulmak zordur. Azerbaycan edebiyatı tarihinde farklı açılardan incelenen ve değerlendirilen bu durum, Prof. Hayrulla Memmedov tarafından şu şekilde değerlendirilmiştir:

“...Ülkede kültürel iklim değişip yeni yön kazandı. Kuzey Azerbaycan Doğu kervanından ayrılıp Batı treninin yedeğine katıldı” (Memmedov, 2006: 12).

Yeterince duygusal şekilde ifade edilen bu değerlendirme genel anlamda kabul görmeye birlikte, Azerbaycan'ın “Doğu kervanı”ndan ayrılıp “Batı treni”ne katılması ve Çar Rusyası'nın “Batılı” şeklinde takdimi tartışılabilir bir durumdur. Çünkü Rus işgali Azerbaycan'ı bir parçası olduğu Doğu uygarlığı, akraba ve komşu halklar, bilhassa kardeş Türkiye ile bağımsız siyasi, ticari, ekonomik ve yakın kültürel ilişkilerden mahrum bıraksa da, Azerbaycan dilinin faaliyet alanını mümkün mertebe daraltsa da, millî düşüncenin uyanışı ve yayılmasına türlü engeller oluştursa da, halkı tarihen teşekkül ettiği temelinden koparamamış; uzak geçmişin mirası olan kültürel-manevi veraset geleneğini yıkamamıştır. Bu, bahsi geçen dönemin edebiyatında, ana edebi türlerden başlayarak konularına ve fikrî yönlerine kadar tüm mahiyetinde açıkça göze çarpmaktadır.

1. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Edebiyat: Türler, Konular, Temayüller

Kadim ve Ortaçağda olduğu gibi, XIX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı da klasik şiir, aşık şiiri ve realist satira gibi üç önemli fikri-metodik yönde varlığını devam ettiriyordu ve bunların arasında en güçlü olanı yine de klasik şiir üslubu idi. Bu üslubu temsil eden şairlerde, Hâkânî, Nizâmî, Nesîmî, Fuzûlî ve diğer klasiklerin eserlerinden, şu veya bu gibi geleneklerini sürdürme eğilimi çok güçlüydü. Çünkü bu şairler reel, canlı hayattan konular seçmekte zorlandıklarından, klasiklerin konu ve imgeler sistemine başvuruyor, bazı durumlarda taklitçiliğe kadar varıyorlardı (Komisyon, 1988, VIII, 5-6).

Özellikle “Fuzuli'nin gazellerine Azerbaycanca ve Farsça sayısız nazireler kaleme alınmaktaydı. Gazel nazirecilerinin sayısı her geçen gün artmaktaydı. Tesadüfi değildir ki XIX. yüzyılda Gence, Şeki, Şamahı, Guba, Bakü, Nahçıvan, Ordubad, Tebriz, Erdebil gibi şehirlerde yüzlerce gazel nazirecisi yetişmişti” (Gasımszade, 2017: 12-17).

Buna ilaveten, Ortaçağ edebiyatına özgü hümanizm düşüncesi, manevi-ahlaki temizliğe çağrı motifleri, emeğe, çalışmaya rağbet, çirkinliklerden nefret, sosyal adaletsizliğe itiraz gibi unsurlar, XIX. yüzyıl klasikleri için de fikir-estetik kaynağıydı. Onların eserlerinde sevgi konusu özel bir yere sahipti (Komisyon, 1988: VIII, 5-6).

İslam dininin edebiyata ve edebî süreçlerin karakterine etkisi de güçlüydü. Şöyle ki, medrese eğitimi görmüş aydınlar arasından çıkan şairlerin bir kısmı eserlerini daha çok dinî konulara hasretmekteydiler. Özellikle “dini-efsanevi hikayeler, Peygamberin şanına methiyelerin yanı sıra Nakşibendi tarikatını tebliğ eden şiirler daha çok yazılmaktaydı. Ayrıca

“Mersiye edebiyatı XIX. yüzyıl boyunca ateşli bir gelişim süreci geçirerek geniş yayılmış, Râci, Gumri, Şüâi, Süpehri, Âhi, Mirze Hasib Gudsî gibi ünlü temsilcileri yetiştirmiş ve yüzlerce mersiye kitabı yazılmıştır” (GasıMZade, 2017: 13-14).

Lakin birçok durumda bu şairlerden bazılarının bakış açıları çelişkiliydi. Onlar bir taraftan dinî törenlerde okunan mersiye, nevha, sinezen ve methiyeler kaleme alıyor, diğer taraftan ise dünyevi sevgiyi terennüm edip, dinî aşırılığı, yalancı dindarlığı eleştirerek ilim ve kültürü övüyor, camiye “baykuş yuvası” olarak isimlendirerek arif insanları oradan uzaklaşmaya çağırıyorlardı. Örneğin, dinî taassubu kötüleyip, vaiz ve zahitleri “riyakâr”, “ikiyüzlü” olarak isimlendiren Ebulhasan Râci, “Künci-meyhaneni mesken edib her şamü seher / Verme, Dilsuz, elini zahidü molla elinê” – diyen Muhammedemin Dilsuz, “Allaha Rüşvet”, “Köpeğe İhsan”, “Yerdekilere Göge Şikayete Gitmesi” gibi satirik eserlerin yazarı olan Seyid Azim Şirvani aynı zamanda dinî methiye, mersiye ve sinezenler kaleme almaktaydı (Esgerli, 2005: 13).

Bahsi geçen dönemde tarikat edebiyatı da gelişmekteydi. Özellikle komşu Dağıstan’la sınır şehir ve köylerde Muhammed Askerî mahlaslı Nakşibendî şairinin şiirleri yayılmaktaydı. Muhammed Askerî’nin etkisi altında Gutgaşanlı Abdullah isimli diğer bir sufi şair ün kazanmıştı. Onun Nakşibendiliği tebliğ eden Farsça yüz kadar, Azerbaycanca ise sadece bir gazeli günümüze ulaşmıştır (GasıMZade, 2017: 16).

Nakşibendiliğin Gazah ve Karabağ bölgesindeki en büyük temsilcilerinden olan Seyid Mir Hamza Nigari’nin (1805-1885) şiirleri de halk arasında geniş tebliğ edilmekteydi. Onun şiirleri arasında tasavvuf ve irfan düşüncesi, Allah’a, Hz. Peygamber’e sevgi, manevi paklığa davet konuları öncelikli yere sahipti. Araştırmacı A. Hacıyeva’nın kaydettiğine göre, çevresine çok sayıda mürid toplayan Seyyid Nigari, Rusya İmparatorluğu’nun sömürgecilik siyasetine karşı kurulan “Müridizm Hareketi”nin de öncülerinden olmuş, hatta Rusya ile Osmanlı arasında yaşanan Kırım Savaşı’nda Osmanlı saflarında Ruslara karşı savaşmıştır. O, XIX. yüzyılın ortalarında Kafkasya’da Rus istilasına karşı başlatılan cihadın fikir babalarından olmuştur. Tarihi gerçekler bu meselede Nigari’nin Çarizm’in Kafkasya siyasetine-Kafkasya’da köklü değişikliklere- karşı itirazını bildiren Hasay Han Usmiyev ile (Han kızı Hurşidbanu Natevan’ın eşi) birlikte hareket ettiğini gösterir. Hasay Han Usmiyev, Karabağ’da yaşadığı yıllarda Seyid Nigari ve müritleri ile gizlice görüşerek dönemin Kars mutasarrıfına mektup yazmaya karar vermiştir. Karara göre, Osmanlı ile Rusya arasında herhangi bir sebepten ortaya çıkacak ihtilaf, iki devlet arasında savaşa neden olursa, Osmanlı ordusunun saldırısını müteakiben Karabağ’da

Şeyh Hacı Hamza Efendi, Şeki'de Ahmed Efendi, Dağıstan'da Hasay Han hemen harekete geçerek beklenmedik ve genel isyan başlatma vadinde bulunmuşlardır (Hacıyeva, 2018:60).

Azerbaycan'ın İran'la sınır bölgelerinde ve Güney Azerbaycan'da yayılan tarikatler ise daha çok Şiilikle ilgiliydi. "Burada 'vahdet-i vücut' akidesine dayanan (Mevlevilik) ve Şiiliğe yakın olan "Aliilahlilik", 'Şeyhlik' yayılmaktaydı." (GasıMZade, 2017: 16). Lakin A. BakıkhanoV ve E. Nebati dışında bu dönemin şairleri eserlerinde sufiliğin dini-felsefi sorunlarına temas etmiyor, remzi şiiirler kaleme almıyor, çift anlamlı ifadeler kullanmıyorlardı. Onlar ister sevgi isterse de sosyal içerikli eserler kaleme alırken Orta Çağın klasik şiiir sanatında kullanılan poetik ifade araçlarından bol miktarda yararlınsalar da bu ifadelere tasavvufi içerik kazandırmıyor, "Ekser durumlarda söz konusu ifadeleri insan kalbinin doğal duygu ve heyecanlarını bildirmek için kullanıyorlardı" (Zahid Ekberov vd., 1981: I, 19).

XIX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında ikinci önemli yön aşık şiiiri idi. Edebiyatın ve şiiirin halka daha da yakınlaşması, şairlerin halk edebiyatına, aşık şiiirine sıkıca bağlanması ve eserlerinde sade halkın sorunlarıyla ilgilenme keyfiyetinin güçlenmesine bağlı olarak ortaya çıkan bu akımın temsilcilerinin eserleri, fikir-muhteva özelliklerine göre klasik şiiir üslubunda yazan şairlerin eserlerine uygundu. Tesadüfi değildir ki, birçok şair aynı anda hem klasik şiiir hem de aşık şiiiri tarzında eserler kaleme almaktaydılar (Komisyon, 1988: VIII, 6).

Rus işgalinden sonra başlayan direniş hareketi, aşık edebiyatında sosyal motifli yeni bir yönün ortaya çıkmasına neden olmuştu. Artık eski kuralları, din adamlarını, ruhani ve beyleri eleştiren aşık şiiiri örneklerinin yanı sıra, halkı birliğe ve feodal zulme karşı mücadeleye çağırın aşık şiiirleri de ortaya çıkmaktaydı. Yüzyılın ortalarında bu edebî türün Karabağ'da Aşık Mahmut (?-1881), Göyçe mahalinde Aşık Aziz, Şişkayalı köyünde Aşık Aydın (1825-1925) ve Güvendik'te Aşık Ahmet gibi mücadeleciler temsilcileri yetişmişti (GasıMZade, 2017: 227). Büyük Aşık Alesker'in (1821-1926), Melikballı Kurban, Padarlı Abdullah, Mücrim Kerim ve son olarak büyük şair Seyid Ebulkasım Nebati'nin çalışma hayatının en verimli dönemi de bu yıllara denk gelmektedir (GasıMZade, 2017: 278-279).

Yazılı aşık şiiirinde yalnızca molla, tacir, Çar memurları eleştirilmemekte, genel olarak sosyal düzene karşı çıkan şiiirler kaleme alınmaktaydı ki, bu da daha önce kaydedildiği gibi halk arasında bağımsızlık eğilimlerinin güçlenmesiyle ilişkilidir. Lakin bağımsız sevginin ve güzellerin terennümü, bu edebî türün temel konusu ve motifi olarak kalmaya devam etmekteydi. Örneğin dönemin üstad aşıkları Aşık Alesker ve Molla Cuma (1855-1919) daha çok romantik

koşmalar ve güzellemeleler kaleme almaktaydı. Bu da aşık şiirini muhteva ve biçim itibariyle zamanla zenginleştirmekteydi.

XIX. yüzyılın birinci yarısında klasik şiir sanatında üçüncü önemli yön, kaynağını gerçek yaşamdan alan satirik şiirdir. Bu türün ana konusunu toplumdaki negatif durumların eleştirisi, eskimiş feodal kanunlara itiraz ve zamaneden şikâyet eğilimleri oluşturmaktaydı. Bu zamana kadar sözlü ve kısmen de yazılı edebiyatta eleştirinin “hiciv” denen türü daha geniş yayılmıştı. Gence’de Mirze Mehdi Naci, Karabağ’da Cani oğlu Abdullah, Salyan’da Zaman oğlu İbrahim Âsi, Şamahı’da Seyid Azim Şirvâni, Güney Azerbaycan’da Mirze Alihan Leli gibi hiciv kaleme alan şairler çok ünlüydüler. Rüşvetçi hakimler, zalim beyler ve uçkağıtçı din adamları ile ilgili sosyal-politik muhtevaya sahip hicivlerle daha çok karşılaşılmaktaydı. Örneğin Gasım Bey Zakir’in dönemin Karabağ hâkimi Konstantin Tarkhanov’a, Baba Bey Şakir’in Emiraslan Bey’e, Mirze Bakış Nâdim’in Murat Han’a hasrettikleri hicivler bu ruhta kaleme alınmıştır (GasıMZade, 2017: 210).

Ülkedeki ağır sosyo-politik durum ve direniş harekâtının güçlenmesi ile ilişkili olarak XIX. yüzyılın 30’lu yıllarından itibaren gelişmeye başlayan profesyonel satira, Baba Bey Şakir, Gasım Bey Zakir, Mehemmed Cafer Miskin, Mirze Bakış Nâdim ve diğerlerinin timsalinde yeni muhteva ve mahiyet kazanmaya başladı. Onlar “satirik şiirlerinde Çar yöneticileri ve Çarizm yasaları aleyhine, köylü haklarını çiğneyen zalim beylere karşı mücadele yürütmekteydiler” (GasıMZade, 2017: 210). Adaletsizliğin ve kanunsuzluğun hâkim olduğu sömürge rejiminde yurtların sahipsiz kalmasına, hırsızlık, soygunculuk ve haydutluğa dayanamayan satira ustaları sosyal muhtevalı şiirlerle emekçi köylülerin çıkarlarını savunuyor, zulüm ve şiddet dünyasında ezilmelerini, İmparatorluk yöneticilerinin merhametsizliği ve beceriksizliğini göstermekle millî şiirin fikri gelişimine hizmet etmekteydiler. Arzuladıkları nitelikleri dönemin yöneticilerinde, hükümet adamlarının nadanlığında, rüşvetçiliğinde ve dolandırıcılığında arayan bu şairler, çıkış yolunu onların yanı sıra cehalet ve batıl inançları yayan din adamlarını, fanatik mollaları, dünyadan el etek çekmeyi tebliğ eden tarikat liderlerini eleştirmekte görüyorlardı. Örneğin, A. Bakıhanov, “Mişkatü’l-Envar” eserinde bu hususta şöyle yazıyordu:

Şahın hükmü olmalıdır halk reyine müvafık,
Ele bir iş tutmalı ki, halka olsun layık.
Ülkede şah zalım olsa, hadimleri can alar.
Viran eder öz yurdunu zulm eyleyen hükümrân,
Hakikati yok eleyer, puça çıkar din-iman.

Şah kafer de olup, eğer adaletle görse iş,

Rahmet ile yad olunur, verse ele asayiş (Bakıkhonov, 2005: 168-169).

İtiraz, kötümserlik ve çaresizlik gibi hususların hâkim olduğu bu tür şiir örnekleri ile Gasım Bey Zakir, Baba Bey Şakir gibi şair ve aşıkların edebî eserlerinin yanı sıra sözlü halk edebiyatı örneklerinde de karşılaşmak mümkündür.

2. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Edebiyat: Pasif Romantizmden Realizme Doğru

Tarih boyunca kültürel-manevî miras gelenekleri üzerinde gelişen edebiyatı yalnızca dönemlere ayırmak ve bu dönemler arasında kesin sınırlar çizmek doğru olmasa da zaman geçtikçe sosyo-politik, ekonomik ve kültürel süreçlerin toplum yaşamının tüm alanlarını etkilediği ve bu etkinin ister istemez edebiyata da yansıdığı bir gerçektir. Bu açıdan XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Azerbaycan'daki edebî süreçler de karakteri, mahiyeti ve yönleri açısından yüzyılın ilk yarısından önemli ölçüde farklılık arz etmekteydi. Şöyle ki daha yüzyılın 20-30'lu yıllarının etno-kültürel ortamında yeşermeye başlayan millî aydınlanmacılık fikrinin, feodal-dinî esaretten kurtuluş ve manevi bağımsızlık eğilimlerinin edebî düşünceye nüfuzu, asrın 50'li yıllarında edebiyatta yeni - klasik dramaturjinin- ortaya çıkması ile sonuçlandı ki, bu türün banisi ve en önemli temsilcisi Mirze Fethali Ahundzade idi. Önceki yılların ilkel, pasif çalışma yöntemleri M. F. Ahundzade'nin timsalinde gelişerek bilinçli, müteşekkil ve gelişmiş, özel ve tesadüfî olayları değil, "hayatın genel akışına uygun, tipik olayları seçerek 'tipik ortamda tipik imgeler ve karakterler' yaratma düzeyine yükselen, bir dönemin tamamının anlam ve kloritini yansıtan bir realizme dönüşmüştü." (Gasımzade, 2017: 273) "Gülüstan" ve "Zinetü'l-Mecalis" in zamanı geçmiştir. Bugün millet için faydalı ve okurların zevklerini okşayan eser drama ve romandır" – diyen M. F. Ahundzade, bir takım ölmez eserler kaleme alarak Türk-İslam dünyasının Shakespeare'i, Moliere'i gibi geniş bir coğrafyada tanındı. Azerbaycan halkının toplumsal efkâr-ı ümumiyesinde önemli edebî ve toplumsal zaruretini yanı sıra halkı aydınlatma arzuları Ahundzade'yi lirik şiirin dar çerçevesinden ayırarak dönemin taleplerine daha uygun ve verimli biçimlere başvurmaya sevk etmiştir" (Sultanlı, 1964: 75-76).

Ünlü Türk edebiyatçısı Y. Akpınar'ın da kaydettiği gibi M. F. Ahundzade'nin "Temsilat" ismini verdiği komedileri Türkler arasında yazılan ilk tiyatro eserleri idi. "Ahundzade bu piyesleriyle kudretli bir dramaturg olarak karşımıza çıkar. Piyeslerde tenkit hedefi olarak seçilen tipler, içtimai meseleler, onda büyük bir müşahede kudreti ve tahlilci bir zekâ olduğunu gösterir..." "Temsilat" basılmadan önce Rus sansüründen geçmiş, bazı yerler

çıkartılmıştır. Buna rağmen, piyeslerde hadiselerin ve tiplerin çok realist bir üslupta canlandırılmış olması “Temsilat”ın değerini korumasına yardım etmiştir” (Akpınar, 1994: 53).

Hiç şüphesiz M. F. Ahundzade'nin sosyal-siyasi, felsefi ve edebî görüşlerinin şekillenmesinde uzun yıllar yaşadığı ve çalıştığı Tiflis'in kültürel ortamı önemli rol oynamıştır. İ. Çavçavadze, G. Sereteli, A. Berje, A. A. Bestujev-Marlinski, Gr. Orbeliani gibi ileri görüşlü Gürcü ve Rus yazarları ile tanışıklık ve dostluk ilişkileri, Ahundzade'nin yalnızca millî ruhlu yazar-dramaturg olarak değil, aynı zamanda kadim Doğu felsefesini, Rus zihniyetini ve Batı Avrupa kültürünü yakından tanıyan büyük bir düşünür olarak yetişmesinde ciddi anlamda etkili olmuştur.

Ayrıca M. F. Ahundzade, 1857 yılında kaleme aldığı “Aldanmış Kevakib” yahut “Hekayet-i Yusuf Şah” hikayesi ile Azerbaycan edebiyatı tarihinde yeni realist nesrin temelini de atmış oldu. Eserin ana çizgisini İskender Bey Münşi'nin “Tarih-i Alemaray-i Abbasi” eserinde nakledilen bir olaya dayandırdığını kaydeden yazar, aydınlanmacılık düşüncelerinden hareket ederek feodal yönetim sisteminin kusurlarını, despotların bilgisizliğini ve gaddarlığını eleştirmekte, onları acı kahkahaların hedefine dönüştürmekle sanki “terbiye etmekte”, Müslüman Doğu'yu ekonomik gelişim ve kültürel terakkiye ulaşmaya çağırmaktadır. Edibin 1863-1865 yıllarında kaleme aldığı “Kemalüddöyle Mektupları” isimli meşhur risalesi de kamil felsefi dünyagörüşün, hayata, topluma ve siyasi süreçlere realist bakışların ürünü olmakla büyük önemi haizdir. M. F. Ahundzade, “Bu eserinde din ve fanatizm ile mücadele meselesini tekçe Doğulu seleflerinden değil aynı zamanda bir takım Batılı seleflerinden daha keskin ve kesin bir şekilde ortaya koymuştur. Ahundzade'ye kadar ister Yakın Doğu isterse de Batı Avrupa'da dine karşı bu derece keskin, kesin ve cesur eser yazılmamıştır.” (Gasımzade, 2017: 385) Tesadüfi değildir ki ana konusu, koloriti ve siyasi rejimleri bu kadar açık şekilde eleştiri hedefine çevirmesi nedeniyle bu eser, daha zamanında İran, Türkiye, Afganistan ve diğer Doğulu ülkelerde dikkat çekmişti. Lakin M. F. Ahundzade timsalinde Azerbaycan Türk edebî düşüncesinin nitelik açısından yeni aşamaya ayak basması, yönetim çevrelerini ve onların bölgelerdeki uşaklarını ciddi anlamda rahatsız etmeye başlamıştı. Bu yüzdendir ki, Rus memuru, aynı zamanda dramaturgu ve hatıra yazarı Graf V. A. Sollogub son derece ciddi duygu ve heyecanla şunları kaydetmekteydi: “...Burada aydınlanmanın zorunlu olduğu artık duyulmaktadır. Yerliler Kafkasya gazetelerinde makalelerini yayımlatmakta, aylık Gürcü mecmuası için çok sayıda yazı yazmaktadırlar. Knyaz Graf Yeritsov Gürcüce, M. F. Ahundzade ise Tatarca mezhekeler kaleme almaya başlamışlardır” (Kafkas Gazetesi 17 Fevral (Şubat) 1851).

M. F. Ahundzade'nin eserleri, özellikle de dramaturjisi sonraki dönemlerde Azerbaycan'da bu türde eserler yazan bir edip neslinin (N. Vezirov, A. Hagverdiyev, C. Memmedguluzade, S. S. Ahundov, R. Efendiyev, N. Nerimanov vd.) yetişmesinde özel bir role sahip olmuştur. Bu listeye büyük aydınlanmacının yeni alfabe ve millî kimlik bilincinin uyanışı uğrunda mücadelesi de eklenirse, Ahundov fenomeninin Azerbaycan kültür ve edebiyatı tarihinde hizmetlerinin ölçeğini daha açık ve daha kolay belirlemek mümkün olacaktır.

Ancak bazı araştırmacılar Ahundzade'nin araştırma alanının millî-ideolojik değil, kültürel karaktere sahip olduğunu iddia ederek, onun milliyetçi – Azerbaycan Türkçülüğünün ve millî kimlik ideolojisinin en önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilmesi konusunda tereddüt etmektedirler. Örneğin ünlü Tatar düşünürü Y. Akçura'ya göre, “Azerbaycan Türkleri arasında millî kimlik arayışı yolunda ilk adım hiç şüphesiz XIX. yüzyılın ortalarında M. F. Ahundzade tarafından atılmıştır. O, 1850-1855 yıllarında tam mahalli Türk şivesi ile ve Avrupa tarzında birkaç komedi kaleme almış, 1863 yılında ise İstanbul'a gelerek İslam alfabesinin ıslahına dair yazdığı eserini Sadrazam Keçecizde Fuad Paşa'ya takdim etmiştir... Ancak Mirza Fethali açıkça Türk milliyetçiliği fikrini yaymamıştır. Fakat komedileri ile harflerin ıslahı derdiyle bu gayeye doğru yürümüştür. (Akçura, 1978: 87)

Kanaatimizce Ahundzade'nin imparatorluğunu Güney Kafkasya'daki merkezi şehri olan Tiflis'te yaşaması, imparatorluk makamlarında görev alması, Rus Çarizminin yalnızca Türkçülük düşüncesine değil genel anlamda Türklere karşı düşman tutumu, Ahundzade'yi bir Türkçü olarak değil, bir Çar memuru gibi davranmak zorunda bırakmış, bu alanda düşüncelerini ortaya koymasına imkân vermemiştir.

Dramaturji janrı ortaya çıktıktan sonra da şiir janrı edebiyatın temel yönlerini oluşturmaya devam etmekte, önceki yıllarda olduğu gibi, aşık şiiri, realist-satirik akım, gazel ve dini-tarikatçı şiir alanında gelişimini sürdürmekteydi. Tüm bunların yanı sıra millî esarete karşı gittikçe genişleyen bağımsızlık hareketinin edebî yansıması aşık şiirinde, özellikle de aşık eserlerinin en popüler türlerinden olan destanda daha fazla göze çarpıyordu. Bu açıdan, hiç şüphesiz Türk dünyasının ortak edebî yapıtı olan “Koroğlu” destanının ve Koroğlu ile ilgili yazılmış şiirlerin kendine özgü bir yeri olmuştur. ““Koroğlu" tekçe Azerbaycan'da değil, genel olarak dünya halklarının yarattığı sanat eserleri arasında şerefli yerlerden birine sahiptir. Bu ölmez destan, yüzyıllar boyunca adaletsizliğe, zulme, insanın insan tarafından sömürülmesine karşı mücadele eden geniş halk kitlelerinin bedii tefekkürünün ürünü olan ender sanat incilerinden biridir” (Veliyev, 1985: 319).

Edebiyat araştırmacıları destanın tetkiki ve yayınlanma sürecinin 1830’lu yıllardan başladığını kaydetmektedirler. Şöyle ki, söz konusu yıllarda “Tiflisskoe Vedomosti” (Tiflis Haberleri) gazetesinin 68. sayısında destandan bilgi amaçlı rivayet-hikâye şeklinde küçük bir bölüm yayımlanmıştır. Ancak zamanla “Köroğlu” Rus okurlarının da ilgisini çekmiş ve XIX. yüzyıl boyunca destanla ilgili farklı yayınlarda, mecmua ve basında çok sayıda makale ve kitap yayınlanmış, farklı düşünceler ortaya atılmıştır. Bunlardan İvan Şopen’in “Mayak Sovremennogo Prosvşeniya i Obrazovannosti” (Çağdaş Aydınlanmacılığın ve Eğitimin Deniz Feneri) dergisinde yayınlanmış “Ker-oglu –Tatarskaya Legenda” (Tatar (Azerbaycanlı) Efsanesi – Köroğlu) (SPb., II. Kısım, Bölüm 3, 1840, s. 12-25), Avgust fon Gagstgauzen’in “Zakafkazskiy Kray. Zametki o semeynoy i obşestvennoy jizni i otnoşeniyah narodov, obitayuşih mejdu Çyornım i Kaspiyskim Moryam” (Güney Kafkasya Vilayeti. Karadeniz ve Hazar Denizi Arasında Yaşayan Halkların Aile Yaşamı ve Toplumsal İlişkilerine Dair Notlar) isimli sefernamesinde yer almış “Tatarskoye Predanie o Slepom Obeide i Ego Sine Keroglu” (Kör Köle ve Oğlu Köroğlu Hakkında Tatar (Azerbaycanlı) Efsanesi) başlıklı yazısını (I. Kısım, Spb., 1857, s. 149-153), Semyon Penn’in İngilizceden Rusça’ya çevirdiği “Ker-oglu – Vostoçnyy Poet-Naezdnik” (Köroğlu – Doğu’nun Atlı Şairi) (Tiflis 1856, 186 s.) kitabını, Mirze Velizade’nin Tiflis’te yayınlanan “Sbornik Materialov Dlya Opisanie Mestnostey i Plemen Kavkaza” (SMOMP) (Kafkasya Bölgesi ve Halklarının Tasvirine Dair Materyaller Mecmuası) mecmuasında yayınlanan “Predanie o Pazboynike Koroglu” (Harami Köroğlu’ya Dair Hikaye) (11/2. Tiflis 1890, ss. 121-126) başlıklı yazısının yanı sıra “Kafkaz” (Kafkasya), “Zarya Vostoka” (Şark Yıldızı) ve diğer gazetelerde yayınlanan seri makaleleri örnek gösterebiliriz. (Efendiyev, 1958: 53-54; Садыгов, 1959, 973-975; Asker, 2019: 103-110)

Kısa süre sonra destanın diğer, daha ilginç ve mükemmel bir varyantı toplanıp yayımlanır. Bu varyant, Köroğlu araştırmacıları tarafından, destanı toplayan ve İngilizceye çeviren Rus etnografi A. Hodzko’nun ismi ile “Hodzko Varyantı” olarak isimlendirilmiştir. Destan geniş bir mukaddime ile 1842 yılında Londra’da, 1856 yılında ise S. S. Penn tarafından Rusçaya çevrilerek “Kafkas” gazetesinin sekiz sayısında (21, 24, 26, 27, 30, 35, 37, 42) yayımlanmıştır. Destanın mukaddimesinde şöyle denir: “Asya’da ve genel olarak Doğu’da öyle bir köşe bulunmaz ki Köroğlu ismi orada meşhur olmasın. Siz onu hatta Bessarabia’da, Moldova’da bile duyuyorsunuz. Bu Köroğlu’nun yalnız büyük yollar şovalyesi olmayıp, belli tarihi role sahip olmuş bir şahsiyet olduğunu kanıtlamıyor mu? Herhalde onun Asya’daki ünü Homer’in Yunanistan’daki ünü kadar yayılmıştır” (Veliyev, 1985: 321-340). “Köroğlu”nun “Hodzko Varyantı” onun Rusça konuşan okurlar arasında ün kazanmasına ortam oluşturmuş,

birkaç imza, bölüm ve nağmesi muhtelif sanat alanları - öğretmen, talebe, etnograf, şarkiyatçı vs.- tarafından toplanarak farklı basın ve yayın organlarında yayımlanmıştır (Efendiyev, 1958: 53-64; Sadıgov, 1959: XV, 973-975).

XIX. yüzyılın sosyo-politik olaylarının yanı sıra geniş yayılan köylü isyanları, aralarında Kaçak Nebi'nin de bulunduğu liderlerinin ismini taşıyan destanda yansımaları bulmaktaydı. "Kaçak Nebi" destanında "Azerbaycan halkının tarihinin bir tarafı - kaçaklıkla bağlı olan kısmı - yansımaları bulmaktadır. Bu yüzden de destan örneği olarak "Kaçak Nebi" tarihi gerçeklerin zenginliği ve aktarılması açısından karakteriktir" (Allahmanlı, 2012:133).

Ayrıca, kaçakçılık hareketinin Kaçak Adıgüzel, Kaçak Yareli, Borçalı Samed, Deli Alı, Kaçak Kerem gibi temsilcilerinin şecaatinden bahseden diğer kahramanlık destanları da halk arasında geniş yayılmaktaydı. Özellikle Kaçak Kerem'in Kuzey Kafkasya, komşu İran ve Türkiye'de halk yığınları arasında saygı görmesi, kendisi ile ilgili çok sayıda nağme ve şarkının yaratılmasına neden olmuştu. Gürcü dramaturglarından V. Purtseladze ve V. Mçedlişvili ayrılıkta "Kaçak Kerem" isimli piyes kaleme almışlardır. Rus gazeteci D. Kozlovski ise Rus okurlarını Kaçak Kerem'in hayatı ile tanıştırmıştır (Veliyev, 1985: 352-353). Aynı düşünceler "Şah İsmail" ve "Aşık Garip" destanlarıyla ilgili de söyleyenebilir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya, Küçük Asya ve Orta Asya'da çok geniş yayılmış olan bu destanlarda sevgi motifleri temel yere sahip olsa da, konularında dönemin sosyo-politik olayları da yansımaları bulmuş ve bu levhalar poetik renklerle ışıklandırılmıştır.

Realist-satirik akımın en ünlü temsilcisi ise Seyid Azim Şirvâni idi. Şairin G. Zakir ile M. A. Sabir arasında köprü rolünü oynayan satirik şiirleri, XX. yüzyıl Azerbaycan satirik şiir sanatının fikri-edebî kaynaklarından biri olmuştur. Ahund, müctehit, şeyh, molla, efendi, mersiyehan, derviş, mürit, mürşit, kadı, bey, toprak ağası, memur, hâkim, rüşvetçi beyler, Çar hâkim ve memurları-"naçalnik", "pristav", "kvartal", "divan görevlileri", "mirovoy sudya", vali Kolyubakin ve diğerleri- Şirvâni satirasının temel eleştiri hedefleri idi. Bu açıdan şairin "Şirvanın Təzə Bəyləri Haqqında" (Şirvan'ın Yeni Beyleri Hakkında) başlıklı satirası karakteriktir:

Kolbakin (Kolyubakin – T.Ş.) tökdü bizim başımıza torpağı,
Dikdi hakim bize her haftada bir sarsağı...
Ne pristav, ne kömekçi, ne kvartal, ne kazak,
Hamısı gurd kimi soymağlığa halkı ki, goçağ...
Var neçe molla ki, Şirvane olar taze gelib,

Goymağa küfr ile islame bir endaze gelib... (Şirvani, 2005: 384)

Gazel janrının gelişiminden bahsederken akla ilk olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında bazı Azerbaycan şehirlerinde faaliyete başlayan edebî meclisler gelir. “Matbaa ve basın henüz ortaya çıkmadığı, yol ve iletişimin yavaş geliştiği, sömürü hakimiyetinin millî kültürlerin yanı sıra bedii edebiyatın gelişmesini çeşitli yollarla engellediği bir dönemde şiir meclislerinin ortaya çıkması son derece önemliydi” (Garayev, 1987: 3-4). Bu dönemde genç şairler ve şiirseverler medrese veya evlerde ünlü şairlerin çevresinde toplanarak edebî müzakere ve tartışmalarda bulunurlardı.

Tarihi çok eskilere dayanan bu gibi meclislerin ilki 1820-1825 yıllarında Gence’de ünlü şair ve eğitimci Mirza Şefi Vazeh tarafından kendi evinde düzenlenen “Divan-ı Hikmet” olmuştur. Söylenenlere göre ekser durumlarda meclisi M. Ş. Vazeh bizzat açar, önce kendi şiirlerini okur, daha sonra bu şiirlerle ilgili ateşli tartışmalar başlardı (Garayev, 2012: 35).

M. Ş. Vazeh Tiflis’te yaşadığı yıllarda (1840-1846 ve 1850-1852 yılları) çalışmalarını Tiflis “Divan-ı Hikmet”inde sürdürmüş, meclisin Gence’deki çalışmalarını yakın fikirdaşlarından olan Mirza Mehdi Naci yönetmiştir (Garayev, 2012: 36). Mirza Şefi Vazeh’in vefatından sonra “Divan-ı Hikmet”in faaliyeti durmuştur.

Karşılığında XIX yüzyılın ikinci yarısında Karabağ’da “Meclis-i Üns” ve “Meclisi-Feramuşan”, Şamahı’da “Beytüs-Sefa”, Bakü’de “Mecmeü’ş-Şüara”, Ordubad’da “Encümeni-Şüara”, Lenkeran’da “Fövcü’l-Füseha” isimli şiir meclisleri ortaya çıkmıştır. Bu meclislerin katılımcılarının ekseriyeti, şiirlerinde zulme, haksızlığa, cehalet ve dinî hürafeciliğe karşı itiraz seslerini yükselten, parlak gelecek arzusunda olan şairlerdi. Dikkat çeken önemli nüanslardan biri de söz konusu edebî meclislerde bir araya gelen şairler arasında Azerbaycan dilinde telif eğiliminin çok güçlü olmasıdır. Bunların neredeyse tamamı şiirlerini esasen Azerbaycan Türkçesiyle kaleme almaktaydılar ki, bu da Orta Çağ’da gelenek haline gelen Farsça yazmanın artık önceki konum ve önemini fiili olarak kaybettiğini göstermektedir: “Meclis şairlerinin klasik üslupta yazma meselesine gelince, kaydetmek gerekir ki bunun temel nedenini onların Fars ve Arap dillerinde eğitim gördükleri okul-medreselerde aramak gerekir. Tüm meşgaleleri Arap-Fars dillerinde geçen öğrenciler Sadi, Hafız, Cami ve diğerlerinin eserlerini orijinalden okuyor, hatta bu dillerden çeviriler yapıyorlardı. Bu yüzden de medrese eğitimi görmüş şairlerin eserlerinde ister istemez klasik Doğu şiirinin geleneksel özellikleri yansımaları bulmalıydı” (Garayev, 2012: 21).

İkinci önemli husus ise, edebî meclis üyelerinin ekseriyetinin eserlerinde yeni konu ve fikir arayışına girmeleridir. Örneğin, S. A. Şirvâni, M. M. Nevvab, M. T. Sidqi, H. Garadaği,

A. Cenneti, H. Y. Yüzbaşov gibi şairler romantik gazeller yazmanın yanı sıra mevcut yasalara karşı çıkıyor, sosyal adaletsizliği, haksızlığı, keyfiliği eleştiriyor, maarif, ilim ve sanatı tebliğ ediyor, bağımsızlık meselelerine temas ediyor, hatta emperyalist devletlerin Afrika ve Yakın Doğu ülkelerinde yürüttüğü işgal siyasetini kötülüyorlardı. Lakin onların bazıları yine de gazel edebiyatının taklitçileri olarak kalmaya devam ediyor ve yüzeysel romantik gazelcilikten, tarikatçılıktan uzaklaşmıyorlardı.

XIX. yüzyılın 70'li yıllarından itibaren bazı Azerbaycan şehirlerinde (özellikle de Bakü'de) başlayan ekonomik ve kültürel canlanma, bu şehirlerde Rus dilinde şehir ve kaza okullarının açılmasına eşlik etti. 1873-yılında millî tiyatronun temeli atıldı. 1875 yılında ise naşiri Hasan Bey Zerdabi olan ve neşrine çok büyük zorluklarla izin alınan ana dilde "Ekinçi", daha sonra "Ziya" (Ziya-yı Kafkaziyye), "Keşkül" gibi gazeteler yayın hayatına başladı. N. Vezirov, kaynağını gerçek olaylardan alan "Arkadan Atılan Taş Topuğa Değer" (1890), "Sonraki Pişmanlık Fayda Vermez" (1891), "Adı Var, Kendi Yok" (1891), "Yağıştan Çıktık, Yağmura Düştük" (1875-1895), "Müsibet-i Fahreddin" (1896) ve "Pehlevanan-ı Zamane" (1898-1900) piyeslerini, Abdürahim Bey Hakverdiyev (1870-1933) "Yersen Kaz Etini, Görürsün Lezzetini" (1892) ve "Dağılan Tifak" (1896) faciasını kaleme aldı. XIX. yüzyılın sonlarında N. Nerimanov "Nadanlık" (1891), "Dilin Belası, yahut Şamdan Bey" (1894), "Nadir Şah" (1898) gibi aydınlanmacılık düşüncelerini ve millî tarihimizi anlatan piyesleri ile tanınmaya başladı. Özellikle yazarın "Nadanlık" eserinde dramatik çatışma eğitimle cehalet, terakki ile irtica, yenilik ile eskilik arasında yaşanmaktadır. Eserde yerli halkın eğitime karşı biganeliği, Azerbaycan köylerinde yaşanan cehalet ve bilgisizlik ön plana çıkarılmaktadır. Cehalet, dinî fanatizm, batıl inanç, büyücülük, Muharrem taziyesi, kadın hukuksuzluğu, çok eşlilik, ahlak ve aile içi sorunlar, cimrilik, faiz, ihanet ve satkınlık, Çar divanhanelerindeki kanunsuzluklar, rüşvet, feodal şiddet, Doğu despotizmi vs. toplumsal ayıp ve belalara karşı mücadele Reşid Bey Efendiyev, Asker Ağa Adıgüzelov (Gorani), Eynali Sultanov, Haşım Bey Vezirov, Süleyman Sani Ahundov vd." gibi ediplerin de başvurdukları temel konulardı.

Nihayet yaşanmakta olan edebî süreçler zemininde XIX. yüzyılın sonlarında kökleri millî dile, millî ahlaka, genel olarak millî-manevî değerlere dayanan realist edebiyat alanında Celil Memmedguluzade (1866-1932) ve Mirza Alekber Sabir (1862-1911) gibi lider şahsiyetler yetişti. Farklı edebî türlerde ve üslupta yazsalar da, milletin derdi, ağrı-acısı, irili ufaklı sorunları ilk defa ve çarpıcı biçimde şekilde bu iki büyük edibin eserlerinde ortaya konuldu. Özellikle C. Memmedguluzade XIX. yüzyılın 90'lı yıllarında "Kişmiş Oyunu" piyesini (1892)

ve “Danabaş Kəndinin Əhvalatları” (Danabaş Köyünün Hikayesi) romanını (1894) kaleme alarak Azərbaycan edebiyatı tarihinde nitelik açısından yeni aşamanın temelini attı. “1895 yılında Moskova ve Petersburg’a giden C. Memmedguluzade imparatorluk dahilinde yaşanan süreçleri izlemiş, halkını daha geniş ölçekte eğitime celbetmenin yollarını aramış, Latin alfabesine geçme konusunda görüşmelerde bulunmuştur” (Habibbeyli, 2004: I, 9). Aynı düşünceler M. A. Sabir’in satira okulu hakkında da söyleyenebilir.

XIX. yüzyılda yaşanan edebî süreçlerin daha bir önemli özelliği, halk edebiyatı örneklerinin-destanların, masalların, atasözleri ve mesellerin-toplanıp yayımlanması işinin aydınların temel faaliyet yönlerinden birine dönüşmesiydi. Bilindiği gibi ilk Azərbaycan folklor örneği 1825 yılında “Polyarnaya Zvezda” (Kutup Yıldızı) isimli Rus dergisinde yayımlanmıştır. Bundan sonra “Kafkas”, “Zakafkazskiy Vestnik”, “Debistan”, “Kaspi”, “Okul” gibi gazete ve mecmualarda belli aralıklarla Azərbaycan masallarına yer verilmiştir. Bu masalları toplayıp yayımlayan da Azərbaycan’ın ünlü bilim ve kültür adamlarıydı. Bu aydınlar fırsat buldukça kendileri de küçük kitapçıklar yazıp yayımlıyorlardı. Reşid Bey Efendiyev’in 1889 yılında yayımladığı “Uşag Bağçası” masal kitapçığı buna örnek gösterilebilir.

XIX. yüzyılın 80’li yıllarında Tiflis’te yayın hayatına başlayan “Sbornik Materialov Dlya Opisanıya Mestnostey i Plemen Kafkaza” (SMOMPK) (Kafkasya Toprakları ve Halklarının Tasvirine Dair Materyaller Mecmuası) mecmuasının (1881-1929 yılları) farklı sayılarında Azərbaycan folklor örneklerinin-masal, efsane, rivayet, atasözleri ve mesellerin-yayımlanması bir gelenek halini almıştı. Daha çok Gori Öğretmenler Seminarisi mezunları olan öğretmenler tarafından toplanan ve halkın günlük yaşantısı, yaşam tarzı, inançları, dünyagörüşü ve genel anlamda etnografisini yansıtan bu folklor örnekleri XX. yüzyılda ve sonraki aşamalarda aralarında Etnografinin de bulunduğu birçok bilim alanına dair araştırmalar için önemli kaynaklardan birine dönüştü.

Azerbaycan edebiyatının gelişim yönlerinden biri olan edebî çeviri, XIX. yüzyılda ortaya çıkmış ve gelişmeye başlamıştır. Daha yüzyılın ilk yarısında M. F. Ahundzade ile başlayan bu gelenek, yüzyılın ikinci yarısında C. Ünsizade, G. Kengerli, Hasanali Han Garadaği, S. Velibeyov, F. Köçerli, R. Efendizade, N. Nerimanov, S. A. Şirvâni ve diğerleri tarafından da sürdürülmüştür. Onlar, Rus şair ve yazarlarından Lermontov, Krılov ve Şedrin’in bazı eserlerini Azerbaycan diline çevirerek Tiflis’te yayımlanan “Ziya”, “Ziyayi-Gafgaziyye” ve “Keşkül” gazetelerinde yayımlatıyorlardı. Özellikle Azerbaycan’ın ünlü şairi Fuzûli’nin “Leyli ve Mecnun” eserinin büyük bir kısmının Rusçaya çevrilerek “Keşkül” gazetesinde yayımlanması, dönemin mühim edebî olaylarındadır.

XIX. yüzyıl, Azerbaycan edebiyatı örneklerinin Rus diline çevrilmesi ile dikkat çekmektedir. Bu alanda ilk girişim M. F. Ahundzade tarafından başlatılmıştır. O, yüzyılın 50'li yıllarında G. B. Zakir'in "Ferzend-i Aziz" şiirini Rusça'ya çevirerek "Gafgaz" gazetesinde ve "Zurna" dergisinde yayımlatmıştır. 80'li yıllarda C. Ünsizade Ukraynalı bilim adamı N. Gulag ile birlikte Fuzuli'nin "Leyli ve Mecnun" mesnevisinin Rusça'ya çevirerek bazı bölümlerini Azerbaycan Türkçesindeki metni ile birlikte "Keşkül" gazetesinde yayımlatmışlardır." (Memmedov, 2006: 116)

Sonuç

Böylece XIX. yüzyılın başlarında yaşanan Rus işgali, işgalden sonra Azerbaycan'ın toplumsal, siyasi ve kültürel hayatında yaşanan karmaşık süreçler, halk hareketi, millî aydınlanmacılık fikirlerinin ve millî bilincin zamanla intibahı edebî fikrin yeni yönde gelişmesine ivme kazandırmıştır. Ülkede sömürge rejiminin varlığına ve Çar sansürünün sert denetimine rağmen, zaman zaman edebiyatın konu çevresi genişlemiş, muhteva itibariyle daha aydın düşüncelerle, biçim olarak ise dönemin taleplerini ve halkın manevi ihtiyacını karşılayan yeni edebî türlerle zenginleşmiştir. Basit, ilkel mizah anlayışı, profesyonel dramaturji ve siparişçi hiciv, güçlü etki ve terbiye gücüne sahip klasik satira düzeyine yükselmiştir.

Zamanla romantizmden uzaklaşarak hayatilik ve halkın problemlerine inen bir özellik kazanan edebiyat, halkın yaşamı, maişeti, endişeleri, sorunları, genel anlamda yaşam tarzı ile daha çok birleşmekle yeni anlam ve muhteva kazanmaya başlamıştır. Eleştirel realizm olarak isimlendirilen yeni edebî akımın bağımsız metotları, tasvir usulleri ve mektebi şekillenir. Bu akım yalnız dramaturji ve nesir alanında değil, aynı zamanda sözlü ve yazılı şiir sanatında da kendisini gösterir. Bahsi geçen dönemin şairlerinin katılımı ve organizatörlüğü ile Azerbaycan'ın farklı şehirlerinde bir dizi edebî meclisin faaliyete başlaması da söylenenlerin açık göstergesidir.

Ayrıca Azerbaycan ediplerinin Rusya edebiyat ortamı aracılığıyla Batı ile ilişkilerinin genişlemesi, Rus ve Batı Avrupa edebiyatından çevirilerin artmasının yanı sıra Azerbaycanlı şair ve yazarların Rus ve Avrupa dillerine çeviriler yapmasına ortam oluşturmuştur. XX. yüzyılın başlarında sosyal-siyasi yaşamda bağımsızlık, istiklal ve milliyetçilik düşüncelerinin güçlenmesi ve bunların bazı şair ve yazarların eserlerinde edebî yansımaları bulması da XIX. yüzyılın etno-kültürel ortamında yaşanan edebî süreçlerin doğal sonucu olarak kabul edilebilir.

Kaynakça

- Akçura, Yusif. (1978). *Türkçülük. "Türkçülüğün Tarihi Gelişimi"*. İstanbul: Özdemir Basımevi.
- Akpınar, Yavuz. (1994). *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Allahmanlı, Mahmud. (2012). "“Qaçag Nebi” Dastanı Tarihilik ve Bedii Düşünce Müstevisinde”, *Folklor ve Tarihimiz Mövzusunda Respublika Elmi Konfransının Materialları*, 19-20 Noyabr (Kasım).
- Bakıxanov, Abbasgulu Ağa (Qüdsi), (2005). *Seçilmiş Eserleri*. Bakı: Avrasiya Press.
- Cenubi Azərbaycan Edebiyyatı Antologiyası*. (1981). Hazırlayanlar: Zahid Ekberov, Teymur Memmedov, Behlul Abdullayev, Mireli Menafi, Refiğe Gasımova, Tamilla Memmedova, Bakı.
- Efendiyev, Paşa. (1958). "Koroğlu Dastanı Rus Metbuatında", *Azərbaycan E. A. Haberleri (İctimai Elmler Seriyası)*, 1.
- Gagstrauen, Avgust fon. (1857). "Tatarskoe predanie o slepom Obeəde i ego sine Keroglı", *Zakavkazskiy Kray. Zametki o semeynoy ə obşestvennoy jizni o otnoşeniyah narodov, obitayyuşih mejdu Çernum i Kaspiyskəm moryami, Tip. Glavnogo ştaba Ego İmperatorskago Veliçestva po voenno-uçeb zavedeniyam*. Sankt-Peterburg.
- Garayev, Nesreddin. (2012). *XIX Esr Azərbaycan Edebî Meclisleri*. Hazırlayan ve editör: Vüsalə Musalı, Bakı: Nurlan.
- Gasızməzə, Feyzulla. (2017). *XIX Esr Azərbaycan Edebiyyatı*. Bakı: Elm ve Tehsil.
- Habibbeyli, İsa (2004). Celil Memmedguluzadə, *Eserleri*, (4 Cilt). Hazırlayan: İsa Habibbeyli, Bakı: Önder.
- XIX Esr Azərbaycan Şeri Antologiyası*, (2005). Yayına hazırlayan ve Önsöz'ün yazar: Zaman Esgerli. Edidör: Bekir Nebiyev, Şerg-Gerb, Bakı.
- Hacıyeva, Ayten (2018). "XIX Esr Azərbaycan Edebî Mühitinde Teriget Meseleleri" *Elyazmalar Yanmır*, 7/2.
- Komisyon (1988), "XIX Esrin Birinci Yarısında Azərbaycan Edebiyyatı". *Azərbaycan Klassik Edebiyyatı Kitabxanası*, (20 Cilt). Bakı: Elm.
- Memmedov, Hayrulla. (2006). *XIX esr Azərbaýcan Edebiyyatı*, Bakı: CBS.
- Penn, Semen. (1856). Ker-oglu-vostoçny poet naezdnik, *Gazete "Kavkaz"*., № 21, 24, 26, 27, 30, 34, 36, 42.
- Poetik Meclisler*. (1987). Bakı: Yazıçı. Toplayan ve hazırlayan: Nesreddin Garayev. Bakı: Yazıçı neşriyyatı.

- Sadıgov, Mirze. (1959). "Ker-oglı v Russkoy Prese 1856 goda," *Azerbaycan E. A. Meruzeleri*.
- Sultanlı, Ali. (1964). *Azerbaycan Dramaturgiyasının İnkişafı Tarihinden*. Bakı: Az. Döv. Neşr.
- Şirvani, Seyid Ezim. (2005). *Seçilmiş eserleri*. Hazırlayan: Süleyman Rüstemov, Bakı: AVRASIYA PRESS.
- Şopen, İvan. (1840). Ker-oglı, Tatarskaya Legenda, Jurnal "Mayak Sovremennogo Prosveşeniya I Obrozavonnosti, Trudı Uçennıkh I Literaturevedov Russkikh İnostrannıkh, Gl. 1-2, SPb.
- Tahirzade, Adalet. (1979). "Yeni Elyazma", *Azerbaycan Jurnnalı*, 6.
- Veliyev, Vagif. (1985). *Azerbaycan Folkloru*. Bakı: Maarif.
- Veli-zade, Mirza. (1890). "Predanie o pazboynike Koroglı", *Sbornik materialov dlya opisaniye mestnostey i plemen Kavkaza (SMOMPK)*. Vıp. IX, çast II, ss. 121-126. Tiflis.